

Joanna Kulwicka-Kamińska / Magdalena Lewicka
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

**Instytucjonalne formy badań nad dziedzictwem
kulturowym Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego.
Centrum Badań Kitabistycznych (UMK, Toruń)**

W 2015 r. powołano na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu specjalistyczną, interdyscyplinarną jednostkę naukowo-badawczą – Centrum Badań Kitabistycznych (dalej skrót: CBK). Nadzór nad jej działalnością sprawuje Dziekan Wydziału.

Pracami Centrum kieruje dr hab. Joanna Kulwicka-Kamińska (Instytut Języka Polskiego UMK), prowadząca kitabistyczne badania, koncentrujące się na przekładzie terminologii muzułmańskiej z języków orientalnych (zwłaszcza arabskiego i tureckiego) na języki słowiańskie (zwłaszcza polski i białoruski), w tym interfeencji chrześcijaństwa i islamu w literaturze religijnej Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej WKL). Wskazuje to, co łączy polskie przekłady z muzułmańską tradycją tłumaczeniową (tłumaczenia Koranu m.in. w postaci tureckich tefsirów), a co stanowi wpływ wzorca jakim jest chrześcijańska (w tym biblijna) tradycja translatoryczna oraz analizuje włączanie do muzułmańskiego piśmiennictwa religijnego odpowiednio zmodyfikowanych źródeł chrześcijańskich.

Do zadań statutowych CBK należą: inicjowanie, prowadzenie i koordynowanie interdyscyplinarnych i międzynarodowych działań o charakterze naukowo-badawczym, edytorskim oraz popularyzatorskim z zakresu kitabistyki.

Kitabistyka jest jedną z odmian teolingwistyki, definiowanej współcześnie jako:

- 1) nauka, która powstała w wyniku współdziałania języka i religii (z gr. *theos* ‘Bóg’ i łac. *lingua* ‘język’);
- 2) dział językoznawstwa, który zajmuje się badaniem języka religijnego i analizą zjawisk religijnych, przejawiających się i utrwalających w języku¹.

Stanowi jeden z rozwijających się nurtów współczesnego językoznawstwa. Kitabistyka jest nową subdyscypliną filologiczną, która łączy językoznawstwo słowiańskie z orientalistycznym (arabistycznym i turkologicznym) oraz z kulturoznawstwem i religioznawstwem. Do zakresu jej badań należy materialne i niematerialne dziedzictwo kulturowe Tatarów WKL, a w szczególności oryginalna, rękopiśmienna literatura, zwłaszcza religijna w postaci kitabów, chamaifów, tefsirów, tedźwidów itd.

Tatarskie piśmiennictwo przekładowe stanowi niezwykle ciekawy przedmiot interdyscyplinarnych badań. Powstało w wielokulturowym i wielojęzycznym Wielkim Księstwie Litewskim, w środowisku litewsko-polskich muzułmanów, żyjących w warunkach diaspory w otoczeniu chrześcijańskim. Miało to wpływ na wielowarstwowość genetyczną tatarskiej twórczości, w tym na obecność zróżnicowanych geograficznie i chronologicznie cech polszczyzny północnokresowej i języka białoruskiego; na związek literatury Tatarów WKL z renesansowymi tłumaczeniami Biblii na język polski, a zarazem z koraniczną tradycją przekładową w postaci m.in. tureckich tefsirów. Ponadto można wykazać cechy wspólne tatarskiego piśmiennictwa i literatury biblijno-psałterzowej okresu średniowiecza.

Nazwa kitabistyka pochodzi od arabskiego terminu *kitāb* ‘księga, pismo, dokument’. Pierwotnie, jako słowo ogólnosemickie, *kitab* oznaczał również samą „czynność pisania”. W konkretnym użyciu arabski termin *Al-Kitāb* jest jedną z wielu synonimicznych nazw Koranu.

Ta oryginalna naukowa dyscyplina filologiczna jest od wielu lat uprawiana na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, który w Polsce i za granicą

¹ A. Gadomski, Cz. Łapicz, *Teolingwistyka: historia, stan współczesny, perspektywy...*, [w:] *Chrestomatia teolingwistyki*, red. A. Gadomski, Cz. Łapicz, Symferopol 2008/2009, s. 51.

uważa się za centrum badań kitabistycznych. Zapoczątkował je przed trzydziestoma latami Czesław Łapicz, autor monografii *Kitab Tatarów litewsko-polskich* (*Paleografia. Grafia. Język*), omawiającej grafie, ortografię, jak również fleksję i leksykę XVIII-wiecznego zabytku (1782/1783) – *Kitabu Milkamanowicza*. Opracował i zastosował w niej, oparty na łacinie, system transliteracji zabytków piśmiennictwa muzułmanów litewsko-polskich. Modyfikację i uzupełnienie tego systemu zamieścił natomiast w kolejnej publikacji: *Klucz do rajy. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku* w przekładzie i opracowaniu Henryka Jankowskiego i Czesława Łapicza², stanowiącej filologiczne tłumaczenie *Kitabu Milkamanowicza* na współczesny język polski. Istotnym wkładem Łapicza w badania kitabistyczne jest: zweryfikowanie panujących w nauce poglądów na temat przyczyn i czasu powstania tatarskiego piśmiennictwa religijnego, skorygowanie i uzupełnienie klasyfikacji tatarskich zabytków, opracowanie zasad transliteracji alfabetu arabskiego na łacinkę – w odniesieniu do *Kitabu Milkamanowicza*, dokonanie pierwszego w historii języka polskiego filologicznego opisu, a następnie filologicznego tłumaczenia tegoż *Kitabu* na współczesną polszczyznę. I choć przyjmuje się, iż naukowe podstawy kitabistyki stworzył Anton K. Antonowicz z Uniwersytetu Wileńskiego³, to niewątpliwie wprowadzenie do obiegu naukowego terminu „kitabistyka” i jego upowszechnienie nauka polska zawdzięcza Czesławowi Łapiczowi. Terminem tym zaczęto posługiwać się w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XX w. Jego upowszechnienie nastąpiło natomiast po roku 2000. Historia badań kitabistycznych sięga jednak dziewiętnastego stulecia. Pełny wykaz publikacji podejmujących problematykę piśmiennictwa Tatarów WKL przed 1935 r. zawiera praca Stanisława Kryczyńskiego *Bibliografia do historii Tatarów polskich*⁴. Stan badań do połowy lat sześćdziesiątych wyczerpująco omawia Maciej Konopacki w artykule *Piśmiennictwo Tatarów polsko-litewskich w nauce polskiej i obcej*, opublikowanym w numerze 3 „Przeglądu Orientalistycznego” w roku 1966 (s. 193-204). Początki kitabistyki, jej

² *Klucz do rajy. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*, tłum. i oprac. H. Jankowski, Cz. Łapicz, Warszawa 2000.

³ А. Антонович, *Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система*, Вильнюс 1968.

⁴ S. Kryczyński, *Bibliografia do historii Tatarów polskich*, Zamość 1935.

rozwój oraz współczesne kierunki badań zostały szczegółowo opisane w pracach Andrzeja Drozda, Paula Sutura, Czesława Łapicza, Galiny Miškinienė, Michaiła Tarełki, Iryny Synkowej, Iwony Radziszewskiej i Joanny Kulwickiej-Kamińskiej⁵.

Czesław Łapicz wyznaczył zadania i postulaty badawcze kitabistyki⁶. Za najistotniejsze z nich należy uznać: opracowanie systemu transliteracji i transkrypcji alfabetu arabskiego na alfabet łaciński, stosowanego w tekstach Tatarów WKL; krytyczne wydanie najstarszego, pochodzącego prawdopodobnie z drugiej połowy XVI w. słowiańskiego przekładu Koranu na polszczyznę północnokresową, a następnie innych, równie cennych zabytków, głównie kitabów i chamaiłów; analizę filologiczną (na płaszczyznach: graficzno-ortograficznej, fonetyczno-fonologicznej, leksykalno-semantycznej i gramatycznej) przetransliterowanych zabytków piśmiennictwa Tatarów WKL, prowadzącą do opracowania monografii poszczególnych tekstów; opracowanie słownika zabytków Tatarów WKL; weryfikację (na podstawie analizy tekstów źródłowych) hipotez dotyczących powstania i rozwoju polszczyzny północnokresowej oraz zbadanie dziejów białoruskiego języka literackiego, a także ewolucyjnej zmienności historyczno-językowych relacji polsko-białoruskich, zwłaszcza na obszarze WKL; scharakteryzowanie historyczno-językowych relacji słowiańsko-orientalnych; dokonanie przekładu na języki słowiańskie specjalistycznego słownictwa z kręgu kultury i religii islamu dla potrzeb środowiska Tatarów WKL; pokazanie kształtowania się i rozwoju polskiej (i białoruskiej) terminologii muzułmańskiej, zarówno w zakresie dogmatyki i egzegezy, jak również modlitw, obrzędów, obyczajów itd. oraz interferencji religii i kultury chrześcijańskiej i muzułmańskiej, w tym przejmowania przez Tatarów WKL słowiańskiego słownictwa i frazeologii religijnej oraz przenoszenia ich – nie zawsze

⁵ A. Drozd, *Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII wieku. Zagadnienia gramatyczne na materiale chutb świętecznych*, Warszawa 1999; P. Suter, *Alfirkān Tatarski. Der litauisch-tatarische Koran-Tefsir*, Köln–Weimar–Wien 2004; Cz. Łapicz, *Kitabistyka a historia języka polskiego i białoruskiego. Wybrane zagadnienia*, „Rocznik Slawistyczny” 2008, LVII, s. 31-49; G. Miškinienė, *Развiццiе китабiстыкi в Вiльнюсскoм унiверсiтeтe*, „Kalbotyra” 2009, LIV (2), s. 231-237; М. Тарелка, I. Сынкова, *Адкуль найшлi iдaлы*, Мiнск 2009; I. Radziszewska, *Chamaiły jako typ piśmiennictwa religijnego muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego (na podstawie słowiańskiej warstwy językowej)*, praca doktorska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2010 (komputeropis); J. Kulwicka-Kamińska, *Przekład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorycznej*, Toruń 2013.

⁶ Cz. Łapicz, *Kitabistyka a historia...*, ed. cit. oraz A. Gadomski i Cz. Łapicz, *Teolingwistyka...*, ed. cit., s. 33-58.

adekwatnie i z poszanowaniem różnic doktrynalnych – do wyznawanego przez nich tzw. islamu lokalnego.

Wymienione zagadnienia stały się przedmiotem badań Łapicza oraz jego doktorantek, m.in. Natalii Danyliuk, Izabeli Kończak, Joanny Kulwickiej-Kamińskiej, Iwony Radziszewskiej i znalazły wyraz w licznych artykułach, a także rozprawach doktorskich (nt. kształtowania się terminologii muzułmańskiej w językach: rosyjskim, polskim i ukraińskim oraz nt. chamaiłów jako jednego z typów tatarskiego piśmiennictwa i zawartej w nich słowiańskiej warstwy językowej) bądź habilitacyjnych (nt. przekładu terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu, w tym w tatarskich tefsirach, na tle biblijnej tradycji translatorycznej) ich autorstwa. Wieloletnie badania w dziedzinie kitabistyki wieńczą prace nad przygotowaniem krytycznej edycji tatarskiego *Tefsiru*, podjęte w 2013 r. przez międzynarodowy interdyscyplinarny zespół naukowców w ramach projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, pt. „Tefsir – projekt filologiczno-historycznego opracowania oraz krytycznego wydania tzw. tefsiru Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego z 2. połowy XVI w. (pierwszego przekładu Koranu na język polski)”⁷. Zespołem, składającym się zarówno ze sławistów (poloniści i białoruteniści), jak i orientalistów (arabiści i turkolodzy) oraz historyków, reprezentujących takie ośrodki naukowo-badawcze jak: Uniwersytet Wileński, Białoruska Akademia Nauk oraz Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytet Łódzki, Uniwersytet w Białymstoku, a także Instytut Badań Literackich PAN, kieruje Czesław Łapicz.

Prowadzone na podstawie tatarskiej literatury rękopiśmiennej badania koncentrowały i koncentrują się głównie na tekstach słowiańskich, w językach polskim i białoruskim zapisanych alfabetem arabskim, z uwzględnieniem obecnych w nich

---

⁷ Zainicjowane przez Czesława Łapicza prace, poprzedzające złożenie wniosku, trwały kilka lat. Prowadzone były przez niego oraz przez Joannę Kulwicką-Kamińską z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu we współpracy z Galiną Miškinienė z Instytutu Języka Litewskiego w Wilnie, a później także z Dainorą Pociūtė z Uniwersytetu Wileńskiego. Rezultatem wspólnych działań było opracowanie projektu „Koran w Europie” w ramach Seventh Research Framework Programme (FP7). Następnie do prac nad projektem zaproszono Siergieja Temčinasa z Instytutu Języka Litewskiego w Wilnie oraz Michaiła Tarełkę i Genadija Cychuna z Narodowej Akademii Nauk Białorusi w Mińsku. Autorami projektu „Tefsir” złożonego w ramach NPRH są Czesław Łapicz i Joanna Kulwicka-Kamińska.

wtrętość z języków orientalnych⁸. Tymczasem istotna jest również naukowa eksploatacja warstwy orientальной tatarskich zabytków. Jej badania przyczynią się bowiem do ustalenia pełnej zawartości treściowej zabytków, wskazania źródeł tekstów orientalnych, a także kompetencji językowych autorów i kopistów ksiąg, a następnie – w oparciu o analizę porównawczą obu warstw – do opracowania zagadnień związanych z przekładem tekstów arabskojęzycznych (bądź szerzej: orientalnych) na języki słowiańskie.

Nie oznacza to, iż w pracach podejmujących problematykę tatarskiego piśmiennictwa nie pojawiały się dotąd nawiązania do arabskiej warstwy językowej⁹. Dotyczyły one wstępnego wskazania zawartości zabytków (głównie *chamaifów*)¹⁰ oraz grafii i ortografii tekstów arabskich obecnych w wybranych tekstach tatarskich¹¹. Jedyny dorobek arabistyczny w zakresie *kitabistyki* stanowiły do niedawna dwie prace Andrzeja Drozda: studium poświęcone modlitwie za sułtanów wcho-

⁸ Prace na temat literatury tatarskiej i dziedzictwa językowego Tatarów (w polskim piśmiennictwie): I. Kraczkowski, *Nad arabskimi rękopisami. Kartki ze wspomnień o księgach i ludziach*, tłum. A. Zajączkowski, Warszawa 1952; J. Szynekiewicz, *Literatura religijna Tatarów litewskich i jej pochodzenie*, „Rocznik Tatarski” 1935, nr 2, s. 138-143; idem, *O kitabie*, „Rocznik Tatarski” 1932, nr 1, s. 188-195; idem, *Wersety z Koranu*, Sarajewo 1935; A. Woronowicz, *Kitab tatarów litewskich i jego zawartość*, „Rocznik Tatarski” 1935, II, s. 376-394; A. Zajączkowski, *Tak zwany chamaif tatarski ze zbiorów rękopisów w Warszawie*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU” 1851, nr 4, s. 307-313; M. Konopacki, *Piśmiennictwo Tatarów polsko-litewskich w nauce polskiej i obcej*, „Przegląd Orientalistyczny” 1966, nr 3, s. 193-204; Cz. Łapicz, *Kitab Tatarów litewsko-polskich. (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń 1986; idem, *Kitabistyka a historia...*, ed. cit.; *Klucz do raju...*, ed. cit.; A. Drozd, *Arabskie teksty liturgiczne...*, ed. cit.; idem, *Nowe odkrycia w badaniach nad piśmiennictwem tatarskim*, „Rocznik Tatarów Polskich” 1994, nr 2, s. 218-230; J. Kulwicka-Kamińska, *Kształtowanie się polskiej terminologii muzulmańskiej. Na podstawie piśmiennictwa religijnego Tatarów litewsko-polskich*, Toruń 2004; eadem, *Przekład terminologii religijnej...*, ed. cit.; eadem, Cz. Łapicz, *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*, Toruń 2013; eadem, *Badania kitabistyczne w Polsce i na świecie*, „Życie Tatarskie” 2014, nr 39(116), s. 37-49; eadem, *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Teoria i praktyka badawcza*, Toruń 2015.

⁹ Tematykę orientalistyczną w badaniach *kitabistycznych* podejmowali niemal wyłącznie przedstawiciele ośrodków turkologicznych (T. Majda, G. Miśkinienė, S. Szupa, A. Dubiński, H. Janowski).

¹⁰ G.M. Meredith-Owens, A. Nadson, *The Byelorussian Tatars and their Writings*, „The Journal of Byelorussian Studies” 1970, nr 2, s. 141-176; A. Drozd, *Chamaif Sobolewskiego*, „Rocznik Tatarów Polskich” 1993, nr 1, s. 48-62; A. Drozd, *Rękopis Tatarów polsko-litewskich w zbiorach Biblioteki Gdańskiej PAN*, „d’Oriana. Awiza biblioteczne” 1996, nr 3, s. 18-27.

¹¹ Charakterystyka strony językowej tychże ograniczała się jedynie do sygnalizowania obecności licznych zespołów skryptorskich, na czym zaważył brak znajomości arabszczyzny u osób podejmujących się kopiowania religijnych ksiąg tatarskich. Zob. np. G.M. Meredith-Owens, A. Nadson, op. cit., s. 168; A. Drozd, *Chamaif Sobolewskiego*, ed. cit., s. 56-58.

dzącej w skład chutb pt. *Sułtan dua* (święteczna modlitwa za sułtanów)¹² oraz monografia o charakterze językoznawczym i translatologicznym *Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII wieku*¹³, której przedmiotem jest tłumaczenie na język polski trzech arabskich oracji świętecznych obecnych w chamaile ze zbiorów Biblioteki Wydziału Orientalistycznego Uniwersytetu w Sankt Petersburgu¹⁴.

Przełom na gruncie obcym przyniosły publikacje kitabistów z Wilna, którzy – oprócz prowadzenia badań, dotyczących transliteracji i transkrypcji rękopiśmiennych tekstów Tatarów WKL, koncentrują uwagę na katalogowaniu rękopisów, ich publikacji oraz analizie tekstologicznej. W 2009 r. w Wilnie wydano pod redakcją Galiny Miškinienė *Ivano Luckevičiaus kitabas – Lietuvos totorių kultūros paminklas*. Edycja zabytku obejmuje transliterację zarówno jego słowiańskiej warstwy językowej, jak też tureckiej i arabskiej. Ważne miejsce w kitabistyce zajmują również publikacje Paula Sutera, w których podjął próbę oceny tłumaczenia Koranu w aspektach filologicznym i translatologicznym¹⁵ (choć wykorzystany przez niego materiał badawczy był dość ubogi: fragmenty wyekscerpowane z jednej z koranicznych sur „Krowa”), zaś na gruncie polskim praca Joanny Kulwickiej-Kamińskiej *Przekład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorycznej*, której celem jest „możliwie pełne przedstawienie sposobów oddawania arabskiej leksyki i frazeologii w językach słowiańskich (...) oraz pokazanie zastosowanych przez tłumaczy metod przekładu”¹⁶. Podstawę materiałową badań stanowią rękopiśmienne zabytki Tatarów WKL (fragmenty tefsirów, kitabów i chamaików), polskie drukowane przekłady Koranu i Biblii. Nowe perspektywy badawcze otwierają prace prowadzone w ramach projektu

¹² A. Drozd, *Sułtan dua* (święteczna modlitwa za sułtanów), „Rocznik Tatarów Polskich” 1994, nr 2, s. 206-217.

¹³ Idem, *Arabskie teksty liturgiczne...*, ed. cit.

¹⁴ Sygn. LU-869. Zabytek datowany jest na koniec XVIII lub początek XIX w., zaś przekład powstał wcześniej. Zob. A. Drozd, *Arabskie teksty liturgiczne...*, ed. cit., s. 9.

¹⁵ P. Suter, *Zu den Koranübersetzungen der Litauischen Tataren*, „Slavica Helvetica” 1993, nr 39, s. 371-395; P. Suter, *Suščestvuet li belorusskij perevod Korana (tefsir)?*, [w:] *Drugaja miznarodnaja navukova-praktyčnaja kanferencyja „Islamskaja kul’tura Tatarau-musul’man Belarusi, Litvy i Polšcy*, Minsk 1995, s. 50-56.

¹⁶ J. Kulwicka-Kamińska, *Przekład terminologii religijnej...*, ed. cit., s. 8-9.

„Tefsir”. Obecni w zespole arabiści, prof. Marek M. Dziekan i dr Magdalena Lewicka, podjęli badania w ramach wyznaczonych obszarów badawczych¹⁷, w tym próbę udzielenia odpowiedzi na pytania:

- 1) Czy na podstawie tefsirów Tatarów WKL można ustalić, z jakiego języka – tureckiego czy arabskiego – dokonano pierwszego przekładu Koranu na język polski/białoruski?
- 2) Czy można poddać ocenie – choćby na ograniczonym (reprezentatywnym) materiale – arabską (lub turecką?) podstawę translacji Koranu na język polski i/lub białoruski?
- 3) Jakie wnioski (ogólne lub szczegółowe) można wysnuć w odniesieniu do językowych relacji słowiańsko-orientalnych na podstawie polskiego przekładu Koranu w formie tefsirowej?

Tak więc arabskojęzyczna zawartość rękopisów tatarskich, jako pole badawcze wymagające kompetencji orientalistycznej i religioznawczej, znalazła się w centrum zainteresowań Magdaleny Lewickiej¹⁸, czego pokłosiem są publikacje: *Identyfikacja i analiza tekstologiczno-filologiczna arabskiej warstwy językowej s. 478-485 Tefsiru z Olity (1723 r.)* oraz *Z badań nad piśmiennictwem Tatarów polsko-litewskich. Arabska warstwa językowa Tefsiru z Olity (1723)*.

Planowane prace badawcze nad arabską warstwą językową podzielone zostały na kilka etapów, które poprzedzone będą opracowaniem narzędzi metodologicznych dla pełnego opisu filologiczno-tekstologicznego arabskojęzycznej zawartości tatarskich ksiąg:

- 1) w pierwszej kolejności przedmiotem badań będą odpisy XVI-wiecznego *Tefsiru* Tatarów WKL zachowane do naszych czasów, które stanowią łańcuch

¹⁷ Obszary badawcze, dotyczące badań sławistycznych i orientalistycznych, zostały wyznaczone przez Cz. Łapicza i J. Kulwicką-Kamińską w ramach prac nad projektem „Tefsir”. Więcej o projekcie na stronie internetowej www.tefsir.umk.pl/ [odczyt: 12.07.2015].

¹⁸ M. Lewicka, *Identyfikacja i analiza tekstologiczno-filologiczna arabskiej warstwy językowej s. 478-485 Tefsiru z Olity (1723 r.)*, [w:] *Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (od XVI do XXI w.) / Aesthetic Aspects of the Literature of Polish, Belarusian and Lithuanian Tatars (from the 16th to the 21st Century) / Эстетические аспекты литературы польских, белорусских и литовских Матар (XVI–XXI вв.)*, ed. G. Czerwiński, A. Konopacki, Białystok 2015, s. 107-132; M. Lewicka, *Z badań nad piśmiennictwem Tatarów polsko-litewskich. Arabska warstwa językowa Tefsiru z Olity (1723)*, [w:] *W kręgu zagadnień świata arabskiego*, red. A. Abbas, A. Maśko, Poznań 2015, s. 417-433.

kopii sporządzanych na przestrzeni czterech wieków (XVI-XIX), a więc nie tylko w różnym czasie, ale także w różnych miejscach i przez kopistów o różnym stopniu znajomości języka arabskiego, co pozwoli na dokonanie analizy porównawczej, której celem będzie ustalenie zakresu zmian w treści oraz kompetencji językowych (i religijnych) poszczególnych kopistów;

2) kolejny etap prac badawczych obejmie arabską warstwę językową w zakresie odczytu, transliteracji i identyfikacji tekstów obecnych w tefsirach (w celach porównawczych także kitabach i chamaifach), a następnie ich analizy tekstologicznej i filologicznej;

3) dodatkowo podjęte zostaną prace nad możliwie wszechstronną prezentacją (krytyczną edycją) poszczególnych zabytków poprzez uzupełnienie opublikowanych dotychczas opracowań manuskryptów o obecne w nich teksty arabskojęzyczne.

Badania tekstologiczne oparte na opracowaniu treści i zawartości manuskryptów pozwolą na prześledzenie wędrówek pewnych tematów poprzez zabytki zróżnicowane czasowo i przestrzennie, a co za tym idzie wskazanie bądź odtworzenie ksiąg najdawniejszych i tych, które stały się podstawą dla kolejnych kopii. Z drugiej zaś strony umożliwią wyróżnienie wątków i tematów wspólnych z innymi rękopisami, zarówno w obrębie jednego rodzaju (np. pomiędzy chamaifami), jak też różnymi ich typami (np. pomiędzy chamaifami a kitabami). Analiza treści arabskojęzycznych wnieść może dodatkowe informacje na temat datowania poszczególnych zabytków (kopii), tak z adnotacji obecnych w kolofonach, co pozwala na datowanie bezpośrednio, jak i zapisków dodatkowych (np. świadectwo właściciela, zapiski rodzinne) na kartach otwierających lub zamykających księgi oraz wplecionych w tekst dat czy faktów historycznych (choć część z nich może dotyczyć czasu narracji, a nie rzeczywistości pozatekstowej)

Jednym z istotnych zagadnień jest również kwestia transliteracji i transkrypcji tekstów arabskojęzycznych na alfabet łaciński¹⁹ wymagająca opracowania

¹⁹ Wokół transliteracji i transkrypcji tekstów słowiańskich obecnych w rękopiśmiennej literaturze tatarskiej zob. *Teoretyczne aspekty badania piśmiennictwa Tatarów – muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz Praktyka badawcza: systemy transliteracji i transkrypcji*, [w:] *Tefsir Tatarów...*, ed. cit., red. J. Kulwicka-Kamińska, Cz. Łapicz, s. 29-202.

i teoretycznego uzasadnienia z uwagi na charakterystyczny sposób notacji, który pozostaje cechą immanentną zabytków tatarskich. A mianowicie zapis uwzględniający pełną wokalizację, w przeciwieństwie do tekstów arabskojęzycznych, w których zapisywane są wyłącznie spółgłoski, samogłoski długie (ā, ū, ī) i dyftongi (ay, aw), natomiast samogłoski krótkie (a, u, i) oznacza się sporadycznie w wymagających tego tekstach (dla celów dydaktycznych i poprawnościowych) przy pomocy specjalnych znaków wokalizacyjnych (służących zarówno do zapisu samogłosek krótkich, jak też braku samogłoski lub podwojenia spółgłoski), umieszczanych nad bądź pod literą. Odnosząc się do definicji transliteracji, określanej jako oddawanie znaków (grafemów) jednego alfabetu za pomocą znaków (grafemów) innego alfabetu, bez uwzględnienia fonetycznych właściwości głosek oznaczonych przez znaki (grafemy) w alfabecie transliterowanym²⁰, Lewicka postuluje, by przez owe „znaki” rozumieć wszystkie grafemy, jakie składają się na zapis analizowanego materiału, zarówno litery (w tym te, należące do alfabetu, jak i te, które do niego nie należą), jak i znaki wokalizacyjne. Za podstawę transliteracji przyjmuje system ISO (International Standardization Organization) stosowany w piśmiennictwie polskim o charakterze naukowo-arabistycznym²¹, o czym decyduje jego dokładność (litery łańskie uzupełnione są dodatkowymi znakami z uwagi na zróżnicowanie głosek arabskich i każda z nich oznacza jedną głoskę arabską, podczas gdy w transkrypcji tzw. „uproszczonej” jedna litera alfabetu łańskiego może oddawać kilka głosek arabskich, a niektórych z nich nie uwzględnia w zapisie, co implikuje w warstwie artykulacji utrudnienia w wymowie i zakłócenie komunikacji, zaś w warstwie notacji uniemożliwia odwrotność procesu, retransliterację,

²⁰ „Przez transliterację rozumiemy taką konwersję pisma, która polega na oddawaniu liter jednego alfabetu za pomocą liter innego alfabetu (w razie potrzeby zaopatrzonych w dodatkowe znaki diakrytyczne) bez uwzględnienia fonetycznych właściwości głosek oznaczonych przez litery w alfabecie transliterowanym. Przez transkrypcję natomiast rozumiemy taką konwersję pisma, która polega na oddawaniu fonetycznych właściwości głosek oznaczanych literami jednego alfabetu za pomocą systemu ortograficznego innego alfabetu. Różnica między transliteracją i transkrypcją jest więc dość istotna: w transliteracji chodzi jedynie o konsekwentne oddawanie liter jednego alfabetu za pomocą liter innego alfabetu, w transkrypcji natomiast o oddawanie brzmienia poszczególnych głosek”. Cyt. za: *Słownik ortograficzny języka polskiego wraz z zasadami pisowni i interpunkcji*, red. M. Szymczak, Warszawa 1975, s. 140.

²¹ Wokół arabskiej notacji i transliteracji zob. M. Lewicka, *System arabskiej notacji i transliteracji*, [w:] *Tefsir Tatarów...*, ed. cit., red. J. Kulwicka-Kamińska, Cz. Łapicz, s. 101-137.

tj. powrotu to oryginalnego tekstu), charakter międzynarodowy oraz zgodność z innymi opracowaniami arabistycznymi.

Charakterystyka systemu graficzno-ortograficznego zabytków dostarcza informacji na ten temat poprzez ocenę stopnia zgodności zapisu tekstów arabskojęzycznych z obowiązującą w tym czasie ortografią. Umożliwia także śledzenie przepływu pewnych cech, odchyłeń od norm językowych, błędów bądź specyficznych sposobów notacji pomiędzy poszczególnymi odpisami.

Badania prowadzone w Toruniu przyjęły profil slawistyczno-arabistyczny. Do szczegółowych celów naukowo-badawczych Centrum Badań Kitabistycznych można zatem zaliczyć²²:

- 1) Wprowadzenie do świadomości społecznej oraz do obiegu naukowego oryginalnego źródła filologicznego, jakim jest piśmiennictwo religijne muzułmanów WKL, wraz z pierwszym, dokonany już w XVI w., słowiańskim (polskim) przekładem Koranu. Przekład ten – z uzasadnionych przyczyn zwany tefsirem – źródłowo dokumentuje cywilizacyjno-kulturową rangę dwóch słowiańskich języków – polskiego i (biało)ruskiego, które dały początek tak zwanej polszczyźnie północnokresowej;
- 2) Prowadzenie długofalowych prac dokumentacyjnych, edytorskich i badawczych o fundamentalnym znaczeniu dla dziedzictwa i kultury nie tylko narodowej, ale też europejskiej. Przedmiotem badań naukowych są bowiem unikatowe zabytki piśmiennictwa Tatarów WKL, w tym wspomniany już pierwszy polski (i w ogóle słowiański), a zarazem trzeci – po łacińskim przekład Koranu z arabskiego oryginału na język europejski;
- 3) Gromadzenie, opracowywanie i udostępnienie tekstów źródłowych do interdyscyplinarnych badań nie tylko filologicznych, ale także historycznych, socjologicznych, religioznawczych, literaturoznawczych, kulturoznawczych, teologicznych itd., zwłaszcza, że można wskazać podobieństwa systemowe między rękopisami tatarskimi i polskimi rękopiśmiennymi tekstami średnio-wiecznymi i renesansowymi;

---

²²Zadania te zostały opracowane przez Cz. Łapicza i J. Kulwicką-Kamińską.

4) Udział na zasadach eksperckich w inicjatywach innych ośrodków krajowych i zagranicznych podejmujących problematykę mniejszości narodowych i kulturowych, w tym, np. identyfikacja i opis zabytkowych rękopisów tatarskich, o które zwracają się do nas właściciele prywatni oraz takie instytucje, jak Biblioteka PAN w Kórniku oraz Muzeum Podlaskie w Białymstoku;

5) Edycja z komentarzem filologiczno-historycznym tłumaczenia Koranu na język polski z lat dwudziestych XIX w. autorstwa wileńskich filomatów – ks. Dionizego Chlewińskiego i Ignacego Domeyki wraz z odnalezionym w ostatnich miesiącach i udostępnionym nam oryginalnym, dotąd nieznanym, fragmentem rękopisu tego przekładu.

Podjmując te wątki i tematy badawcze CBK nawiązuje do chlubnej tradycji badawczej toruńskiej polonistyki w zakresie polszczyzny północnokresowej, zwłaszcza do badań prowadzonych przez prof. Halinę Turską oraz prof. Teresę Friedelównę. W pewnym zakresie badania prowadzone w Centrum będą nawiązywały również do uniwersalnej metodologii badań sławistycznych, prowadzonych na UMK przez prof. Leszka Moszyńskiego.

W ramach działalności dydaktycznej Centrum Badań Kitabistycznych proponuje: wykłady monograficzne z zakresu translacji ksiąg religijnych oraz wielopoziomowych relacji słowiańsko-orientalnych; tematy prac dyplomowych (oraz doktorskich) z zakresu historii, kultury oraz piśmiennictwa Wielkiego Księstwa Litewskiego, ze szczególnym uwzględnieniem polszczyzny północnokresowej oraz interakcji międzyreligijnej itp.

Centrum współpracuje z:

- 1) ośrodkami naukowymi i badaczami z zagranicy, do których należą: Uniwersytet Wileński (prof. Sergiej Temczyn – sławista; prof. Galina Miśkinienė – sławista, turkolog), Narodowa Akademia Nauk Białorusi w Mińsku (prof. Genadij Cychun – sławista, białorutenista, etymolog; doc. dr Michaił Tarełka – semitolog, sławista; dr Iryna Synkowa – historyk kultury i religii);
- 2) ośrodkami naukowymi i badaczami z Polski, spośród których można wymienić – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza (prof. Henryk Jankowski – orientalista, turkolog), Uniwersytet Łódzki (prof. Marek Dziekan – orientalista, arabista), Uniwersytet w Białymstoku (dr Artur Konopacki – historyk);

- 3) jednostkami z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika: Pracownią Języka i Kultury Arabskiej oraz Pracownią Języka i Kultury Japońskiej;
- 4) ponadto z: dr Shirin Akiner (Cambridge Central Asian Research Forum and Research Associate, University of London), prof. Andrasem Zoltanem (Balti Filológiai Intézet Ukrán Filológiai Tanszék, Budapest), dr. Motoki Nomachi (Hokkaido University, Saporro), prof. Nikolajem Dobronravinem (Theory and Practice in Comparative and Historical Perspective, Saint-Petersburg State University).

Do realizowanych dotychczas wspólnych projektów naukowo-badawczych należą:

- 1) wspieranie wymiany naukowej i zapraszanie wykładowców z zagranicy;
- 2) publikowanie w zagranicznych, wysoko punktowanych czasopismach (np. „Slavistica Vilnensis”, „Studia Slavica Hung”, „Slavic Eurasian Studies”);
- 3) organizowanie i udział w międzynarodowych konferencjach oraz międzynarodowych warsztatach (np. liczne międzynarodowe konferencje naukowe organizowane przez Uniwersytet Wileński i Uniwersytet Mikołaja Kopernika – por. „W rocznicę 600-lecia osadnictwa Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego” (27-29 czerwca 1997 r.); „The Weakest Minorities Stateless Cultures and Intercultural Respect in the New Europe” (7-9 grudnia 2000 r.); „610 rocznica osiedlenia się Tatarów i Karaimów w Wielkim Księstwie Litewskim” (13-15 września 2007 r.); „Język, kultura i tradycja Wielkiego Księstwa Litewskiego” (12-14 listopada 2008 r.); „Litwini i Słowianie: przenikanie języków i kultur w przeszłości i teraźniejszości Litwy” (27-29 listopada 2008 r.); „Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w języku, kulturze i historii” (10-11 września 2009 r.); „Turks’ History and Culture in Lithuania (Dedicated to the 615th Anniversary of the Settlement of Tatars and Karaimes in the Grand Duchy of Lithuania)” (29-31 maja 2013 r.); „Lietuvos Totorių Rankraščiai – Nacionalinis Turtas skiriamas 100-ioms Ivano Luckevičiaus vardo kitabo atradimo metinems” (19-20 maja 2015 r.); specjalistyczne warsztaty, np. 16-18 maja 2007 r. w Toruniu oraz 12 września 2007 r. i 18-19 października 2007 r. w Wilnie, związane z badaniami nad islamem w Europie, w tym nad piśmiennictwem Tatarów WKL. Rezultatem spotkania z partnerami z Uniwersytetu Wileńskiego było opracowanie

wspólnego projektu „Koran w Europie” w ramach Seventh Research Framework Programme (FP7), a także cykl kilku międzynarodowych spotkań naukowych, dotyczących koncepcji projektu „Tefsir”, a następnie warsztatów, prowadzonych już w ramach projektu „Tefsir” w latach 2013-2015);

- 4) konsultacje w zakresie prac nad słownikiem *Turky-lenky kalby žodynėlis iš lietuvoš totorių rankraščio (1840)*;
- 5) prace w ramach projektu „Tefsir – projekt filologiczno-historycznego opracowania oraz krytycznego wydania tzw. tefsiru Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego z 2. połowy XVI w. (pierwszego przekładu Koranu na język polski)”, kierowanego i koordynowanego przez ośrodek toruński (NPRH, moduł 1.2 nr 12H 12 0041 81);
- 6) prace nad przygotowaniem edycji filomackiego przekładu Koranu z pierwszej połowy XIX w.

Podsumowanie

Pełne, komplementarne i interdyscyplinarne opracowanie tatarskich zabytków rękopiśmiennych pisanych alfabetem arabskim, których immanentną cechą jest wielojęzyczność (warstwa orientalna: język arabski, język turecki, język perski; warstwa słowiańska: polszczyzna północnokresowa w początkowym stadium jej powstawania, język starobiałoruski), wymaga stałej współpracy sławistów i orientalistów. Niezbędna jest tu bowiem wiedza z zakresu polskiego i białoruskiego językoznawstwa diachronicznego, a także szerokie kompetencje orientalistyczne, zwłaszcza arabistyczne i turkologiczne, oraz z teorii translacji ksiąg sakralnych.

W związku z tym zasadne jest powołanie jednostki skupiającej międzyrodzinkowy, interdyscyplinarny wyspecjalizowany zespół badaczy polskich i zagranicznych w celu wszechstronnego opracowania zabytków z terenów dawnej Rzeczypospolitej jako zagrożonych utratą ciągłości pokoleniowej oraz rzadko będących przedmiotem naukowej eksploracji, a także warunkującego trwałość i ciągłość badań.

Abstract:**Institutional forms of research on the cultural heritage of Tatars from the Grand Duchy of Lithuania. Research Center for Kitab Studies (NCU, Toruń)**

Professional, scientific studies of Tatars' religious literature in the Grand Duchy of Lithuania were initiated by Anton Antonowicz in the late 1960s. They were continued in two academic centers – at Vilnius University and at the Nicolaus Copernicus University in Toruń. One of the results of the many years of research was the establishment of an international interdisciplinary team of scientists, in order to prepare a critical edition of the Tatar Tafsir, as part of the National Programme for the Development of Humanities, entitled *Tafsir – a project of philological-historical elaboration and a critical edition of the so-called Tafsir of the Tatars from the Grand Duchy of Lithuania, from the second half of the 16th century (the first translation of Koran into Polish)* and creating – at the Faculty of Philology, Research Center for Kitab Studies, NCU – the world's first research unit, engaged in initiating, conducting and coordinating interdisciplinary and international research in Kitab studies, a subdiscipline of philology, which combines Slavic linguistics with oriental linguistics (Arabic and Turkic studies), as well as with cultural and religious studies.